Сергій ТАРАДАЙКО

ВЕРШНИК

І я глянув, — і ось кінь білий,
а той, хто на ньому сидів, мав лука.
І вінця йому дано, і він вийшов, як
переможець, і щоб перемогти.

Об'явлення Івана Богослова, 6:2

Ти сідаєш перед пультом, або монітором, або кермом і насамперед — щось умикаєш: або двигун, або живлення. Тепер можна рухатись. Очевидно, мова про дуже відмінні пристрої, та при цьому ми відразу відчуваємо й дещо спільне. Передусім — отой загальний образ *машини* як такої. Виникає навіть якесь чуття небезпеки, особливо в тому разі, коли йдеться про чужу чи незнайому машину. Здавалося б, усе просто: всі машини побудовані, власне кажучи, на знанні. Тому нам, аби впевнено себе почувати, необхідно лише засвоїти принцип дії та головні відомості з побудови. Втім, насправді — зовсім інакше. Бо давайте казати прямо: самі по собі знання дуже мало нам допоможуть. Адже перш за все тут потрібне якесь *уміння*, радше вправність аніж знання.

Може скластися таке враження, ніби згадане зараз явище цілковито стосується техніки. Втім, ідеться про дещо більше — про *керування* взагалі. Можна сказати, що так само керують і банком, і підприємством, і командою. Так само треба міцно тримати в руках якесь достатньо складне утворення. Більше того, чому б не піти

ще далі? Чи не стало згадане явище самою суттю нашого часу? На відміну від минувшини, коли люди лише схилялися перед обставинами (тож і тлумачили їх як «фатум» або «долю»), — сьогодні ми намагаємося впливати на ці обставини чи хоч би *скеровувати* їх у потрібний для себе бік. Отже, бачимо вже певну схему: ти стикаєшся з чимось явно більшим за тебе (чи сильнішим, чи потужнішим — не має значення), проте керуєш ним саме ти.

Слово «схема» виникає тут не даремно. Бо, по-перше, воно відразу ж налаштовує на технічне бачення справи. По-друге, поняття «схеми» причетне й до філософії — запроваджене самим Кантом, воно має бездоганно високе походження. Нагадаймо: ми спроможні сприймати явище, по суті, лише тому, що накидаємо на нього певну структуру, власне, «схему» нашого мислення. Саме в цьому й полягало кантівське вчення про «схематизм нашого розсудку стосовно явищ і їхньої голої форми (*bloßen Form*)»[1]. Оцінили таку здогадку тільки згодом — коли з'явились і поширилися структурні підходи.

Повернімося до цілком конкретної схеми: ти слабший, воно сильніше, проте керуєш ним саме ти. Мимоволі має з'явитися запитання: звідки взялися такі стосунки і чому вони стають визначальними?

До речі, хоч яке брати питання, філософська традиція Заходу майже завжди згадує *греків*. Адже саме з античних витоків і з'являється філософія. Втім, у нашому випадку давні греки не допоможуть, ми не знайдемо нічого схожого в античному сприйнятті. Це ще більше загострює вже поставлене запитання: звідки саме пішло це поширене зараз явище?

І все ж таки саме греки здатні дещо нам підказати. Треба спробувати дивитись на них інакше, не сприймаючи цю культуру ніби замкненою в собі. Краще вдатися до підходу, що пов'язаний з іменами де Соссюра і Дерріда, коли значення відкривається не в собі, а в розрізненні з чимось іншим. Адже так можна дивитись і на слово, і на будь-яку культуру. Тож осмислення тут ітиме у порівнянні (свідомому чи прихованому) з іншим словом або з іншою культурою. При цьому краще звертатися до «суміжних», умовно кажучи, світів, які справді перетиналися б історично.

Для греків то насамперед були *перси*. Люди іншої, *давньоіранської* цивілізації, що вкривала великий обшир усередині євразійського континенту. Цей простір був таким неозорим, що греки відчули його близькість і на сході (зі сторони персів), і на півночі, де жили *скіфи*, так само народ іранського походження. Жили вони, до речі, у Північному Причорномор'ї та Приазов'ї, тобто саме в наших теперішніх краях. Це були безмежні степи, і здається, сама природа ніби підказувала, що́ робити: не сіяти, а випасати, не осідати, а *рухатись*! Очевидно, з точки зору людей осілих, саме це було незвичайним. І справа тут не в якихось особливостях, а в іншому способі життя. Коли скіфів описує Геродот — отой «батько історії», — він одразу наголошує на цьому: «...бо вони не землероби, а кочовики». Тобто «...люди, що не мають ні міст, ні фортець, але кочують, будучи вершниками і лучниками»[2]. Звичайно, і самі греки любили мандри, та завжди вертали додому — до свого міста на березі моря. Зовсім іншими були скіфи, бо ніде надовго не затримувались і постійно перебували в русі. Звідси походили дуже різні світовідчуття, що їх чудово висловив Борхес: «як ото люди інших націй палко залюб-

[1] *Кант І.* Критика чистого розуму. — К.: Юніверс, 2000. — С. 129.
[2] *Геродот.* Історії: в дев'яти книгах. — К.: Наук. думка, 1993. — С. 180, 191.

лені в море, так і ми (включаючи й чоловіка, який наводить це порівняння) тягнемося серцем до неозорої рівнини, яка дзвенить під кінськими копитами»[3].

Тут відразу слід зауважити визначальну постать *коня*. Адже він був основою цього способу існування: від побуту і господарства до безупинного руху і війни. Власне, саме військова справа й видається тут найцікавішою. Правда, зараз її рідко де розглядають, а дарма, бо манера ведення бою, певне, краще за будь-що інше висвітлює всю культуру. Це й не дивно: на полі бою стикаються не просто люди зі зброєю, а народи й цивілізації. Зі своїм особливим досвідом і набутками. Певна річ, у становищі, де вкрай напружені сили й залишається лише крок до загибелі чи перемоги, — з усього досвіду предків буде братися найцінніше та найсуттєвіше, тобто все, що фактично й визначає дану культуру.

Оцінити військові дії кочівників можна знову, згадавши греків, отже, їхню манеру бою. Починаючи з гомерівського героя тут одразу впадає в око, що цей воїн, по-перше, *піший*, а по-друге, він *одинак*. І нехай поблизу нього вперто б'ються товариші. Своєрідність отого бачення саме в тому й полягає, що герой має бути один, усі погляди зосереджуються на ньому. Десь таке розуміння бою домінує аж до римського гладіатора. Вся сила давнього воїна, його завзяття, хоробрість і винахідливість, — усе міститься в ньому самому. Тому зовні — лише вороже і відсторонене, все те, що треба здолати.

Нагадаємо про припущення, що манера ведення бою щонайглибше визначає цілу культуру. Можна твердити: цей образ античного воїна — ніби символ усієї тієї цивілізації, з її потягом до тілесно довершеної людини й особистої боротьби. Більше того, цей боєць унаочнює і сучасну цивілізацію (не даремно вона багато взяла від греків). Індивідуалізм і протиставлення решті світу — головні її прикмети. Хоч яким це здається дивним, але постать отого воїна проглядає навіть у класичному типі мислення, з його суттєвою самодостатністю (як у декартовому *cogito*) у протистоянні світу речей.

Таким чином, уявивши собі «грецьку» манеру бою, вже простіше відчути скіфів, які, за свідченням Геродота, були «вершниками і лучниками». Різниця досить помітна: на відміну від античного бійця, що — нагадаймо — воює пішим, кочовики б'ються *верхи*, тобто сидячи на коні. Тут з'являється купа відмінностей: у спорядженні, в озброєнні, у прийомах ведення бою. Втім окремо треба відзначити й таке. Навіть у вкрай скрутному становищі, навіть оточений ворогами, вершник ніколи не залишається *сам*. Адже з ним, повсякчасно і невідступно, — його кінь. І даремно казати, що то, мовляв, «лише» кінь: у поході й на бойовищі він є справді найближчим і незамінним. Це мій вірний бойовий товариш, і ми все розділимо з ним на двох.

У теперішньому розумінні оте положення «на коні» може здаватися доволі штучним і неприродним. Адже треба сидіти верхи на великій, сильній тварині та ще й мчати широким степом. А проте це положення виявляється дуже природним. Аби в тому переконатись, варто згадати про М.Бахтіна і відому його роботу, що присвячена Ф.Рабле й стародавньому світобаченню[4]. Ключовою (хоч і майже непоміченою) видається тут ідея *двотілого тіла*. Справа в тому, що в європейському

---

[3] *Борхес Х.Л.* Алеф: Прозові твори. — Харків: Фоліо, 2008. — С. 286.

[4] Див.: *Бахтин М.М.* Собрание сочинений. Т. 4(2): Творчество Франсуа Рабле и народная культура средневековья и Ренессанса. — М.: Языки славянских культур, 2010.

сприйнятті людина справді є насамперед індивідом, отже тіло її так само має сприйматись як окреме і відособлене. Щиро кажучи, ми настільки до цього звикли, що й не думаємо сперечатись. Але треба таки зазначити: головні прояви тіла, тобто зближення і зачаття, народження й годування, за самою своєю суттю неможливі в отій окремості. Головне відбувається між *двома* людськими тілами. Тоді мусимо зауважити, що сама природа тілесності — це не згадана відособленість, а наближення і зв'язок. А відтак і положення «на коні» не здаватиметься «неприродним», адже тут панує чуття тілесної близькості, найсуттєвіше для людини.

Ясна річ, у випадку вершника, це чуття живої тілесності виявляє себе по-іншому. Найперше немає сумніву, що ти справді сидиш на досить сильній тварині, тому варто бути уважним, аби встежити за кожним її тремтінням. Головне, проте, — рухатись і виконувати маневри, тож давати коню команди (звісно, в суто тілесний спосіб) і відразу чекати на відгук. Але це не що інше, як розглянута нами «схема»: ти слабший, воно сильніше, проте керуєш ним саме ти. Можна твердити: ці стосунки виникають у кочівників.

Але тут постає доволі складне питання. Пригадаймо, що давні греки сприймали скіфів як людей зовсім іншого, чужинського життя. Тому здається незрозумілим, яким чином подібна «схема», вочевидь похідна від вершника, від кочової цивілізації, — потрапляє-таки на Захід і стає там визначальною. Головне цілком очевидне: це відбулося разом з конем, а точніше, — з бойовим його використанням. Адже в Європі коня застосовували давно, проте тільки для роботи й пересування. Тож маємо пояснити, яким чином оте військове застосування стає звичним і доленосним для Заходу.

Навряд чи варто казати, що це дуже конкретне питання, й умоглядно його не подужаєш. Отже, мусимо звертатися до відповідних історичних робіт і найперше згадаймо чудову книгу італійського дослідника Франко Кардіні «Витоки середньовічного рицарства»[5]. Тож історія. Десь у III ст. до н. е., тільки два сторіччя по тому, як Геродот описує скіфів, на них накочується нова хвиля кочовиків — *сармати*, люди знову ж таки іранського походження. При цьому вони частково відтісняють, а частково розчиняють скіфів у собі, тож надалі можна казати про єдине скіфсько-сарматське начало. Минає ще кілька сторіч, і починається найцікавіше. Бо цього разу прибульці з'явилися не зі сходу, а з півночі, зі Скандинавії: то були *готи* (III ст. н. е.). Відбулася надзвичайно важлива зустріч, яка й визначила прийдешню долю Європи, — готи зустрілися зі скіфами та сарматами і швидко перейняли їхні здобутки. Відбулося це, зауважимо, саме в наших краях: у Північному Причорномор'ї, на території сучасної України. Власне кажучи, навчання було нетривалим — уже в IV ст. н. е. готи вирушили на Захід. Але все, чого вони тут навчилися, зробило їх дуже сильними. По-перше, то була виплавка сталі та виробництво міцної зброї, а по-друге, *ведення бою на коні*. Треба сказати, що й на захід вони посунули під ударами чергової хвилі кочівників, а саме *гунів*. Але це тільки підтвердило перевагу кінного воїна. Невдовзі цю перевагу показали й самі готи: на чолі низки племен, які в античності були названі варварами, вони здійснили щось неймовірне — зруйнували Римську імперію! Тож античність пішла в історію, виникала нова Європа. Та варто зазначити, що ця теза про «варварів», які здолали Римську імперію, завжди здавалася надто спрощеною і шкільною. Недаремно ж історики

[5] Див.: *Кардини Ф.* Истоки средневекового рыцарства. — М.: Прогресс, 1987.

раз у раз повертаються до подій тієї доби. Вже відзначена книга Кардіні вирізняється, власне, тим, що зосереджує всю увагу не на звичному вже занепаді Риму, а на силі його супротивників. Основна думка дослідника проглядає на кожній сторінці. Краще казати не про «варварів», які здолали могутній Рим, а про вершника, тобто кінного воїна, що постав сильнішим за пішого.

Підтвердження цього висновку давала сама історія. Бо вершник став переможцем не лише у військовому розумінні, але й отримавши визначальне місце в майбутньому. Закута в панцир людина, що сиділа на бойовому коні, стала символом європейського середньовіччя. Саме тут і можна простежити за становленням уже згаданої «схеми».

Та спочатку слід пояснити, чому суто тактична риса — тобто ведення бою верхи — набула такої ваги. Кілька дуже важливих чинників указує й сам Кардіні, від технічних до релігійних. Отже, ми хотіли б відзначити лиш один, але, можливо, найважливіший. Хоча греки і застосовували піший порядок бою, свої вершники (давньогрецькою *hippeis*, від слова *hippos*, тобто «кінь») були і тут. Але, з одного боку, вони були нечисленні, а з іншого, своєрідною була й ознака, за якою вони визначалися. Відомо, що реформи Солона поділили афінську громаду на чотири майнові групи. Причому друга з них і отримала назву «вершники». За рівнем свого доходу вони спроможні були придбати й утримувати коня, а відтак — у разі війни — складали кінноту. Звичайно, такий розподіл одразу створив *ієрархію*, бо займати певні посади могли вихідці лише з перших трьох груп — адже ті, хто складав четверту, незаможні, тільки брали участь у зборах. Отже, греки сприймали вершника вже не просто як людину на коні, вони бачили в ній і достаток, і високий суспільний статус.

Як відомо, надалі це поєднання тільки посилилось. У згаданому вже Римі слово «вершники» (*equites*) позначало ще й стародавню родову шляхту, а пізніше саме так називали другий — після сенаторів — ієрархічний щабель, який належав *аристократії*. Тобто вершник (у прямому значенні слова) поєднався тут із уявленнями про поважність і *шляхетність*. Отож не дивно, що з появою дворянства вказане слово стало цілком офіційним титулом. Адже всі ці «кавалери», «кабальєро» та «шевальє» (французькою *chevalier*, від слова *cheval*, або «кінь») є саме «вершниками». Напевне, таке бачення, коли людину на коні вважали вищою за всіх інших, і надавало їй надалі виняткової ваги. Саме звідси походило *панування* нашої «схеми». До речі, дещо подібне, з точки зору привілейованості, відчувається і власником автомобіля, і водієм, адже вони — ті ж таки вершники. Недаремно Ж.Бодріяр жартома назвав посвідчення водія — сучасною «дворянською грамотою»[6].

До того ж особлива повага до вершника підтримувалась емоційно. Певне, кожний, кому доводилося це побачити — коли мчить отой відчайдух і перелякано сторонняться перехожі, — хто відчув, як гуде земля, той одразу зрозуміє, про що йдеться! Дещо схоже відчули греки, які вперше побачили таке диво: цю людину, що мчала верхи. Від розгубленості здалося, ніби це — невідоме досі створіння («кентавр»!), яке з'єднало в собі людину і велику, сильну тварину...

Поступово на Заході до вершника таки звикли, проте рідко хто згадує про справжнє його походження. Найвідомішим з отих випадків є насамперед Заратустра. Ми звичайно пов'язуємо його з Ніцше, не згадуючи при цьому пророка *зо-*

[6] *Бодрийяр Ж.* Система вещей. — М.: Рудомино, 2001. — С. 75.

роастрійців. А дарма, то були саме давні іранці, непереможні вершники степу. Тоді значно достовірнішим і цікавішим є ось такий, наприклад, уривок із «Так казав Заратустра»: «І коли я хочу осідлати свого найноровистішого коня, то найбільше у пригоді мені спис: він повсякчас готовий пробивати мені дорогу»[7].

Зрозуміло, що «просування» цієї тактики на Захід не було простим запозиченням. Адже вершниками ставали зовсім інші, власне, *західні* люди, які найперше відзначались отим духом особистості й індивідуальності. Звичайно, це відчуття, коли тобі підкоряється така сила, — за самою своєю суттю відповідало їхній натурі. Саме це владне підкорення здається тут визначальним. Окрім того, треба згадати про дворянство нашого вершника, тому тема цього приборкання набуває ще й *суспільного*, тобто ширшого розуміння. Взяти, приміром, яскраву сцену, змальовану Н.Мак'явеллі («Флорентійські хроніки», 1520– 1525): «Ці грабіжники добралися б і до державної скарбниці, якби цьому не перешкодив один із синьйорів, людина вельми шанована, який верхи на коні й на чолі озброєних людей стримував, як тільки міг, навіженство юрми»[8]. Відзначаємо: він «один із синьйорів, людина вельми шанована». Крім того, йому вдається підкоряти собі дуже могутні сили, що існують у *трьох* окремих вимірах. По-перше, свого коня, по-друге, загін «озброєних людей» і, нарешті, стихію натовпу.

Відбувається дещо більше, ніж ота напружена сценка.

Починаючи від античності, людина як *особистість* і справді стає визначальною для Заходу. Та спершу вона й сама була залежною від на диво потужної сили (не важливо, чи називати це «долею», «Божою волею» або випадком). Аж раптом з'являється щось нове. Бо тепер уже можна *вплинути* на події, *спрямувати* їх у потрібному собі напрямку. І не так, як раніше, — пригадуючи пророцтва, — а *самостійно*. Певна річ, усе змінилося не відразу, промайнули цілі століття, коли вказані тут підходи співіснували. Це помітив уже згадуваний Мак'явеллі: власне, «доля розпоряджається половиною наших учинків, але керувати другою половиною дає нам самим»[9]. І важливо розуміти: це не просто помітна зміна, це найбільша зміна в історії, по суті, — це поява сучасної цивілізації. Про витоки й передумови цього зрушення написано вже чимало. Проте жодні «передумови» не спроможні самі собою підштовхувати до дії. Головне тут, очевидно, сама людина, її рішучість і наполегливість, ота звичка долати спротив, і кінець кінцем, — усвідомлення свого *права* чинити по-своєму. Не треба, певне, пояснювати, хто саме відповідав отим ознакам.

Як бачимо, здійснити такий «прорив» (якщо казати по-військовому) могла тільки привілейована й активна верства суспільства. Та найперше тут проявилася суто внутрішня і не дуже помітна риса. Власне, здатність або, краще сказати, *звичка* (бо ті люди повсякденно та ще й годинами перебували на коні), саме звичка *підкоряти* собі цю тварину. Підкоряти, це головне. Поступово така риса перетворилася зі, здавалося б, непомітної на суттєву і ключову. Недаремно, на думку Ніцше, самою сутністю життя постає значно вже зрозуміліше «жадання влади» (*der Wille zur Macht*).

Але по-справжньому ця звичка вкорінилася лише там, де відбулося її поширення на приватне життя і побут. Ось дуже доречне свідчення Монтеня, може, першого з європейців у сучасному розумінні: «Що ж до мене, то як я вже сиджу

[7] *Ніцше Ф.* Так казав Заратустра; Жадання влади. — К.: Основи, 2003. — С. 85.
[8] *Мак'явеллі Н.* Флорентійські хроніки; Державець. — Харків: Фоліо, 2007. — С. 144.
[9] Там само. — С. 482.

на коні, байдуже, здоровий чи хворий, то спішуюся неохоче»[10]. Зауважимо: це знову стосовно того, чи природним є положення на коні. Можна висловити припущення, що саме подібний досвід і відіграв особливу роль у формуванні нового бачення. Найперше треба згадати про категорії «суб'єкта» і «об'єкта», коли «суб'єкт» є чимось активним, і тому діє чи впливає на «об'єкт». Окрім того, це й «причинне» розуміння, де «причина» викликає певні «наслідки». І все це не з потойбіччя, не з трансценденції — навпаки: цілком осмислено і природно.

До речі, згадку про вершника ми знаходимо навіть у Геґеля. Це знову цікава сценка, де з'являється не хто інший, як Наполеон! Отже, сталося таке: коли філософ на початку своєї діяльності працював у місті Єна, — саме тут відбулася велика битва (під Єною, 14 жовтня 1806 р.), що завершилася перемогою Наполеона. При цьому напередодні, за свідченням самого Геґеля, він особисто бачив імператора. В оточенні свого почту — на білому коні — Наполеон оглядав місцевість. У тогочасному листі Нітхаммеру Геґель пише: «Воістину відчуваєш дивне почуття, споглядаючи таку особистість, яка, перебуваючи тут, на цьому місці, сидячи на коні, охоплює цілий світ і панує над ним»[11]. Окрім того, Наполеона також названо «світовою душею»... Напевне, кожний, кому відоме подібне мислення, зразу впізнає тут саме гегелівське розуміння, бо, за Геґелем, у підґрунті всього буття лежить якесь духовне начало. Та для нас важливішим є зовсім інше. Це начало неначе втілене в образі *вершника*, який «охоплює цілий світ і панує над ним». Очевидно, саме тепер і відбулася глибинна зміна, коли вершник остаточно зробився символом усієї нової цивілізації. Звісно, річ не в самому Геґелі. Недаремно чи не в кожному місті Європи найвідомішими стали пам'ятники, що зображували *людину на коні*. Неважливо, кого саме, — різні народи вшановували кожен своїх. Але було тут і дещо спільне — вони сприймали свого героя в образі вершника. Підкреслимо: це людина, що *сама* визначає, куди рухатись, і так само *власноручно* дбає про те, щоб забезпечити виконання свого рішення.

Такі риси позначають уже цілком сучасну людину. Та згадаймо ще приборкування коня й використання його потуги для маневрів і пересування. Ці стосунки зіграли важливу роль у становленні машинної, тобто, власне, сучасної цивілізації. Цікаво, що потужність якоїсь машини й досі вимірюють у спеціальних одиницях, які звуться *кінськими силами*.

Завершити це дослідження краще справді на сучасній цивілізації. При цьому відзначимо, що нерідко її так само називають і «західною». Здавалося б, усе просто: бо пішла вона з античних першоджерел і постала саме на Заході. Та розглянуте зараз явище вимагає певних уточнень. Адже ця характерна риса, власне, західного життя, — коли людина вже самостійно визначала, куди скеровувати події, — подібна риса була занесеною зі Сходу. Тож яка тоді «західна» цивілізація? Більше того, ще й сьогодні згадана риса залишається визначальною. Про це добре каже Фуко, нагадавши її джерела: «Не забувайте: продуктивне — це не осіле, а кочове»[12].

Запоріжжя,
зима 2010–2011 р.

---

[10] *Мак'явеллі Н.* Флорентійські хроніки; Державець. — Харків: Фоліо, 2007. — С. 144.

[11] Там само. — С. 482.

[12] *Фуко М.* Предисловие к американскому изданию «Анти-Эдипа» // Делез Ж., Гваттари Ф. Анти-Эдип: Капитализм и шизофрения. — Екатеринбург: У-Фактория, 2007. — С. 9.